

KURTA JÓZSEF

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület istentiszteleti életének rövid története (1920–1989)

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának elhúzódó, sok gyarlósággal terhes körülményei, külső és belső harcai nem tették lehetővé egy átgondolt belmissziói munka megindulását, és ezen belül az istentiszteleti reformok iránti igények komolyanvételét.¹ Az Egyházkerület történetét feldolgozó kötetek, tanulmányok, forráskiadások központi témáját legtöbbször a politikai és egyházpolitikai csatározások, a jogi huzavonák, a kerület létéért való küzdelem prózai gyarlóságai adják. A felületes olvasó elsőre talán azt képzelheti ez alapján, hogy ebben a kerületben nem, vagy csak alig folyt gyakorlati teológiai munka, belmisszió, lelki élet. De jobban utánanézve rájövünk, hogy ez nem így van. És azok a tanulmányok, amelyek az egyházkerület belmissziói életével foglalkoznak, azt mutatják, hogy itt is lezajlottak azok a sikerrel és kudarccal vegyes próbálkozások, amelyek arra irányultak, hogy a külső, hátráltató tényezők, és belső erőtlenségek és gyarlóságok ellenére az egyház gyakorlati életében mégiscsak érvényesüljenek a krisztusi misszió parancsai.² Ez a tanulmány a százéves egyházkerület liturgiátörténetét próbálja vázolni a rendelkezésre álló – viszonylag kevés – adat alapján.

1 Pálfi József: *Egy 20. századi reformátori kihívás*. = Reformáció 500. *A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5–6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye*. Szerk. Kulcsár Árpád. Nagyvárad, Partium Kiadó, Selye János Egyetem Calvin J. Teológiai Akadémia, Komárom. 2018. 237–242.; Molnár János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920–1942*. Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1999. 74–99.

2 Pálfi József: *Belmissziós törekvések a két világháború közötti Királyhágómelléken*. = *A szolgálat ékessége. Tanulmányok Fruttus István Levente hetvenedik születésnapja alkalmából*. Szerk. László Emőke, Bp. L'Harmattan Kiadó, 2018. 53–68.; Uő.: 2018. 231–237.

Az egyházkerület liturgiai öröksége

Ahhoz, hogy megértsük, hogy milyen helyzet állt fenn 1920-ban az elcsatolt egyháztettekben, fontos visszatekintenünk arra a liturgiai örökségre, amely ezeket a közösségeket akkor meghatározta.

Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy minden törekvés és próbálkozás ellenére a református egyháznak soha nem volt egységes liturgiája. Sőt, a liturgiátörténeti kutatások azt bizonyítják, hogy az egységesítési törekvések dacára még csak egységes koncepció sem alakult ki ennek kapcsán. Sokkal inkább a formák variálgatása és egyfajta szabadosság volt jellemző a református istentiszteletek gyakorlatára, amit a gyülekezeti vagy területi hagyományok és a lelkészek képzettsége, hozzáállása befolyásolt. Ez a probléma viszont nem újkeletű. A reformáció térhódítását követő évtizedek az istentisztelet szempontjából sajátos vonásokkal bírtak. Az egyházszerkezeti kérdések mellett a zsinatok kimondott liturgiai kérdésekkel nem foglalkoztak.³ Elsődlegesen az addig is gyakorolt gregorián hagyományok határozták meg ezt a kort. Elődeink magyar nyelvre fordítva, és a protestáns hitelvekhez szabva folytatták a középkor gregorián liturgiai gyakorlatát. Talán ez volt az utolsó korszak, amikor a gregoriánum kötött szabályai egyazon mederben tartották a református egyházak szertartásait. A korabeli dokumentumok alapján azt látjuk, hogy ezek a gregorián hagyományok még a 18. század végéig, vagy még azon túl is sok helyen fennmaradtak, leginkább a nagyhét liturgiájában. Ennek eszközei a Huszár Gál által megjelentetett szertartáskönyvek, az 1636-ban Gyulafehérváron kiadott *Öreg Graduál*, valamint az ezek alapján másolt kéziratos szertartási könyvek voltak.⁴ Az I. Rákóczy György költségén 200 példányban nyomtatott és a jelentősebb református egyházközségeknek adományképpen kiosztott *Öreg Graduálnak* egyetlen fennmaradt példányát ismerjük a Partiumban, Felsőbányán, de adataink vannak arról, hogy Szatmár és Nagybánya reformátusai is kaptak egy-egy példányt.⁵ És biztosra vehető, hogy Nagyvárad, Zilah, Máramarossziget, és a többi nagyobb, jelen-

3 Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1881. 11, 34–41.

4 Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Kolozsvár 2002. 1–35, 103–131.

5 Kurta József: *i.m.* 122–123.

tősebb eklézsia is kapott. Azonban a komoly zenei felkészültséget igénylő gregorián tételek megszólaltatása a kántorképzés hiányosságai miatt egyre nagyobb gondot jelentett, és a gyakorlat katolikusnak bélyegzése is hozzájárult, hogy a gregoriánium elveszítse korábbi megbecsülését. A 17. század második felében a puritanizmus térhódítása következtében a változtatásra hajlamos lelkészek körében a Partiumban is tekintélyét és értékét veszítette a gregorián szertartás.⁶

Viszont a viszonylag korán megjelenő ágendák, liturgikus könyvek lehetőséget adtak a különböző gyakorlatok keveredésére.⁷ Az 1619-es küküllővári zsinat már egy egységes ágenda megalkotására tett javaslatot. Erre nézve jelent meg 1621-ben Melotai Nyilas István munkája, amely az első kimondottan helvét hitvallású, református liturgikus könyvnek tekinthető.⁸ Bevezetésében a szerző amiatt panaszkodik, hogy az istentiszteleti szertartás gyülekezetenként „*az egyházi emberrel változik*”, magyarán ahány lelkész, annyi féle istentiszteleti rend volt, ami a hívekben gyakran megütközést és zavart keltett. Ennek ellensúlyozására állította össze az egyházi szolgálatnak azt a formáját, amelyet Debrecenben tanuló és iskolamester korában öt éven keresztül tapasztalt, és amit Nagykállón, Szatmáron és Gyulafehérváron huszonkilenc éven át gyakorolt. Kálvini, szinte zwingliánus egyszerűségű ágendáját a későbbiekben többször is kiadták.

A 18. század sem hozott komolyabb előrehaladást az egységes helvét irányú liturgia terén. 1733-ban jelent meg „*a' Túl a Tiszai Ekklésiák számára*” Zoványi György ágendája az addigi gyakorlat összefoglalásaként, azonban nem vált közhasznúvá, így 1737-ben a tiszántúli konvent ismét elrendelte egy egységes ágendáskönyv szerkesztését. Előrelépést ez

6 H. Hubert Gabriella: *Lelki éneklésről régi magyarok*. Magyar Egyházzene I. (1999/2000). 346–347. 351.; Fekete Csaba: *Napban lőtt eclipsis után. Bihar és a puritánok*. Könyv és Könyvtár XXI. (1999). 205–231.

7 Időrendi sorrendben így jelent meg Heltai Gáspár 1550-es ágendája (RMNy 85.), Melius Juhász Péteré 1563-ban (RMNy 196.), Bornemisza Péteré 1577-ban (RMNy 154.), Beythe Istváné 1582-ben (RMNy 517.). Egyikről sem mondható el, hogy helvét irányú, református ágenda lenne, és nem tartalmaznak minden szertartást. Ezek alapján pontos korabeli szertartási sorrend, viszonylag teljes liturgia összeállítása lehetetlen.

8 Milotai Nyilas István: *Ágenda, azaz anyaszentegyházbéli szolgálat szerént való cselekedet, melyben az Új Testamentomnak két Sákramentomának, az Szent Keresztségnek és az Úr Vacsorájának kiszolgáltatásának és az Házasulandóknak egybe adattatásoknak módja megíratik azokhoz illendő hasznos tanúságokkal egyetemben*. Kolozsvár, 1621. (RMNy 1251.) Második, 1622-es kiadása elterjedtebb, idézni is ezt szokták (RMNy 1270.).

a határozat sem hozott, 1755-ben Melotai módosított ágendáját adták ki újra.⁹ Kolumbán Vilmos állapította meg, hogy a 18. század második feléig megjelentetett Melotai ágendának minden kiadásában az 1621-es első kiadás előszavát közölték változatlanul. Ez is arra utal, hogy a liturgiai helyzet az egység és rendezettség terén semmit nem változott.¹⁰ 1788-ban jelent meg Backamadarasi Kis Gergely Ágendája, amelyet ugyan a szerző halála után a Főkonzisztórium elfogadott, azonban az egyházközségek szintjén nem vált közhasnúvá.¹¹

A felvilágosodás kora, majd a racionalizmus sem mutatott fel sok eredményt ezen a téren. Az istentisztelet tovább egyszerűsödött, azonban ez már nem a bibliai és reformátori egyszerűség volt, hanem a folyamatos elsilányodás. A magyar reformátusság egyre inkább érezte az egyházban tapasztalható liturgiai következetlenségek terheit, ezért a különböző egyháztestekben külön-külön is megfogalmazódott az egységes liturgia megalkotásának szükségessége. Több kezdeményezés is történt, de ezekben a próbálkozásokban az egységesítés nevében a variációk sokasodnak csupán, és nem hozzák meg a várt rendet és egységet, mivel zsinati szinten nem emelték őket jogerőre, és nem váltak széles körben elterjedté. A Tiszáninneni Egyházkerületben Kun Bertalan püspök vezetésével külföldi liturgiákat akartak beszerezni, és 1887-ben a közgyűlés elé terjesztették javaslatukat, de nem jutottak eredményre. Szép számban sorolhatnánk azokat a jószándékú próbálkozásokat, amelyek egy-egy szerző vagy egyháztest liturgiai felfogását tükrözik, de sajnos egyik sem vált közkinccsé.¹² A liturgia pedig a helyi hagyományoknak és a lelkipásztorok hozzáállásának megfelelően továbbra is vidékenként és gyülekezetenként változott. Pontosán ezt az állapotot tükrözi annak az Ágendának előszava, amely Vadas József és Nagy Péter kolozsvári lel-

9 Zoványi György: *Lithurgia Ecclesiastica* ... Kolozsvár, 1733. Lásd még: Szabadi István: *Zoványi György és a református énekeskönyv. Újabb adalékok az énekeskönyv-revizíó 1729-es kísérletéhez.* = *Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára.* Szerk. G. Szabó Botond, Oláh Róbert. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Debrecen, 2015. 385–415.

10 Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely.* Erdélyi Református Egyház-történeti Füzetek 15. Kolozsvár. Protestáns Teológiai Intézet. 2005. 54.

11 Kolumbán Vilmos: *i. m.* 57–59.

12 A teljesség igénye nélkül ide sorolható Ángyán János, Vámosi Pap István, Fördös Lajos, Kármán József, Révész Bálint, Mitrovics Gyula és mások „Ágendája”.

kész munkájaként jelent meg Kolozsváron 1866-ban.¹³ A szerkesztők az előszóban jelezték, hogy „a közszinat ez agendát nem nyilvánította az erdélyi ref. anyaszentegyházban bevett kézikönyvnek: úgy a szerkesztőtől is távol volt nemcsak az a gondolat, hogy e gyűjteménnyel a reformált lelkészek liturgiai szép szabadságát korlátozni nem akarják, hanem még eszközül sem kíván szolgálni arra, hogy e gyűjtemény a tétlenség párnájává váljék lelkészeink kezében.”¹⁴

„A reformált lelkészek liturgikai szép szabadsága”, társulva a liberális teológia prédikációinak modoros, az evangéliumtól gyakran távol eső tartalmatlanságával, és az énekeskönyvben szereplő énekek kínáta sekély színvonallal, művészi rendtelenséget hozott a liturgiai életbe. Azonban Gönczy Lajosnak, a kolozsvári Theológiai Fakultás tanárának 1947-es megállapítása szerint „nem voltak feleslegesek azok az ágendások, melyek közkezen forogtak. Példamutatásukkal ezek vetettek gátat a hozzá nem értő, a református istentisztelet alapelveivel tisztában nem levő, és azokkal nem is törődő liturgusok garázdálkodásának. [...] Nagy területnek, egész egyházkerületek lelkipásztorainak nyújtottak hasznos segítséget és óvták meg attól, hogy a maguk választotta utakon túl messzire merészkedjenek. Segítségük nélkül „a reformált lelkészek liturgikai szép szabadsága” sokkal nagyobb és sokkal nehezebben helyrehozható romlásokat okozott volna istentiszteletünk épületén.”¹⁵

A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje és a liturgia egysége

A Kárpát-medencei magyar reformátusok egysége évszázadokig haszontalanságba fulladt. „Az egyházkerületek sokáig többé-kevésbé erőteljes összefoglalások voltak, nem is szólva arról, hogy az egész magyar református egyházat csak a budai zsinat (1791) képviselte; Erdélyt is beleszámítva csak kilencven év múlva a debreceni zsinat.”¹⁶ Az 1881-es debreceni zsinat

13 *Agenda: szertartási beszédek és imák, az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház rendtartása szerint.* Szerk. Vadas József – Nagy Péter. Kolozsvár 1866.

14 Vadas József – Nagy Péter: *i. m.* III-IV.

15 Gönczy Lajos: *Liturgika.* Kézirat. Kolozsvár. 1947. 616.

16 Ravasz László: *Ágenda. A Magyar Református Egyház liturgiás könyve.* Református egyházi könyvtár, soron kívüli szám. Bp. 1927. 1.

kimondta a Magyarországi Református Egyház szervezeti egységét. Az egyháztesteket összefogó Egyetemes Konvent egy Liturgiai Bizottságot hívott össze, amelynek elnöke előbb Baksay Sándor, majd Baltazár Dezső püspök, előadója pedig Novák Lajos sárospataki teológiai tanár volt. A Konvent célkitűzése egy egységes istentiszteleti rend kialakítása volt, amely érvényes lett volna minden egyházkerületben.¹⁷ 1903 decemberében a Konvent felkérte az egyházkerületeket, hogy „*az egyházi szertartások dogmatikai tartalmának érintetlenül hagyásával*” tegyenek javaslatokat az egységes liturgiára. Az 1904 októberében zajlott konventi ülésen összegezték a beérkezett véleményeket, és ezek mentén próbálta meg az egyházkerületek által delegált tagokból álló Liturgiai Bizottság kidolgozni az alapelveket.

A Bihari Református Egyházmegye is kiemelten foglalkozott a kérdéssel. Az esperes Csernák Béla furtai lelkészt kérte fel, hogy az egyházmegyei lelkészi értekezleten tartson előadást a kérdésről. Csernák Béla az előadásra komolyan felkészült, az esperesi hivatalba írásban bekért beszámolóik alapján felmérte az egyházmegyében uralkodó állapotokat, a helyi istentiszteleti szokásokat, előadását pedig megjelentette a Debreceni Protestáns Lapban.¹⁸ A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában található a bázeli reformátusok korabeli ágendáskönyve, amelyet Csernák Béla 1961-ben adományozott a könyvtárnak, előzőkére pedig a következőket írta: „*A bihari egyházmegye lelkészértekezletén előadást tartottam 1904 őszén az egyházmegye gyülekezeteiben fennálló liturgiai szokásokról, mivel hogy az egységes liturgia kérdése foglalkoztatta az egyházi köröket. Akkor hozattam meg Baselből ezt az Agendás könyvet. Előadásom megjelent a Debreceni Protestáns Lapban. Egyik lelkésztársam ezt a könyvet elkérte tőlem. Évtizedek multával hozta vissza 1961 április 23-án. A kolozsvári Theológia könyvtárának ajándékozom. Nagyvárad 1961 ápr. 24. Csernák Béla ny. püspök lelkész*”¹⁹

17 A Konventi Liturgiai Bizottság munkájának történetét és összefoglalását lásd: Ravasz László: *i. m.* 1–7.

18 Csernák Béla: *Az egységes liturgiáról.* Debreceni Protestáns Lap XXIV. (1904.) 513–516, 527–529, 535–536.

19 *Kirchenbuch für die evangelisch-reformierten Gemeinden der Kantone Basel-Stadt und Basel-Land.* Buchdruckerei J. Frehner, Basel. 1891.; A könyv leltári száma 1961/94, raktári jelzete 29072. Előzőkén: „Csernák Béla *ev. ref. lelkész Furta, 1904 húsvét.*” „5 Korona. – Baselből.”

Tanulságos kimazsolázni Csernák tanulmányát. Első részében egy liturgiátörténeti összefoglalót olvashatunk, majd a zürichi és genfi istentiszteleti formákat ismerteti, úgy, hogy párhuzamosan bemutatja „a bihari egyházmegye egyházaiban meghonosult és elfogadott különféle liturgiai formákat”.²⁰ Ismerteti a bihari traktusban legelterjedtebb „közistentiszteleti”, azaz vasárnap délelőtti, ún. homíliai istentiszteleti formát: „harangozás alatt a gyülekező hívek énekelnek, harangszó végeztével az énekvezér vezetése mellett fennálló vagy kezdő ének, gyülekezeti közének, mely 2–3 versből áll, lelkész felmegy a kathedrába (szószékbe), s munkájának sorrendje: előfohász, előima, uri ima, textus, predikáció, utóima, uri ima, hirdetések, áldás. Erre leszáll a szószékből s a gyülekezet kimenőre énekel. Hangsúlyozom, hogy ez csak a legáltalánosabb forma! Vannak gyülekezetek, ahol a gyülekező és fennálló vagy kezdő ének között az iskolás gyermekek is énekelnek néhány verset (Zsákán, Örvénden, Nagyszántón, P. Toldon, Váncsodon), és vannak gyülekezetek ahol a lelkész soha sem mondja az ő kálvini előfohászt (Hegyközszáldobágy, Csatár, Nagykereki, Pósalaka).”²¹ Vasárnap délután az egyházmegye gyülekezeteiben egy kivétellel kátémagyarázatos istentisztelet folyt. A hétköznapi istentisztelet – amiről nem derül ki, hogy mindenütt lett volna – a legtöbb helyen a következő liturgiával zajlott: „fennálló vagy kezdő ének, gyülekezeti közének, könyörgés, uri ima, berekesztő imádság, ének. Gyülekezet nélkül nincs istentisztelet sehol, egyedül egy községünkben (Paptamási) mennek a gyermekek penitentiális héten a templomba, hogy néhány bűnbánati éneket elénekeljenek”.²² Mint látható, hétköznap az igehirdetés elmaradt a liturgiából, volt viszont külön „bibliamagyarázatos istentisztelet”, de csak téli időszakban, a mezei munkák miatt.

A sákramentumok kiszolgáltatásáról külön részben számol be. „Egyházmegyénkben a keresztelés felváltva történik háznál vagy templomban, formája: előfohász, szertartási beszéd a szerzetési igéssel, könyörgés, névadás és keresztelés, megáldás. Alig egy két hely az, ahol a névadás és a keresztelés megelőzi a könyörgést.” Bihar, Hegyközszáldobágy és Mezőtelegd volt az az „egy-két hely”, ahol valójában helyesen jártak

20 Csernák Béla 1904. 514.

21 Uo. 514.

22 Uo. 515.

el, amikor a névadás (!) és keresztelés (leöntés) után mondták el a hálaadó imádságot. Csernák az úrvacsorai ágendáról megállapítja, hogy ez a legváltozatosabb mind közül, valamint azt is, hogy a magyar reformátusok a *communio ambulatoria*-t, azaz a mozgó úrvacsorát gyakorolják. Ennek három módját írja le, ami az egyházmegyében gyakorlatban volt, de természetesen ezek is itt-ott változnak gyülekezetenként. Legelterjedtebb a debreceni rendtartás volt, a Révész Kálmán féle agenda alapján. Mi itt a nagyváradi formát mutatjuk be: „Az *istentisztelet beveződése után* (tehát külön liturgiaként végezve az úrvacsoraosztást) a lelkész az urasztalához megy és ott az urvacsora osztásra emlékeztető szokott szavak után mindenképp a szereztetési igéket mondja el, rövid alkalmi beszédet tart, majd a bűnvalló imádság és három kérdés után az *absolutio* következik. Az urasztalához való járulásra felhívó szavak elhangozván: a gyülekezet éneklése közben a hívek az urasztala mellett megjelennek, előbb a férfiak, aztán a nők. Ha pedig már senki sem jelentkezik urvacsorázásra, lelkész az urasztalát rendbe hozván egy rövid és hálaadó imádságot mond, melyet az *uri ima* és a megáldás zár be. Kimenőre 1–2 énekvers hangzik fel. Ez a szokás alig öt egyházban uralkodó. (Biharpüspöki, Csökmő, Fugyi, Várad.)²³ Emellett a betegúrvacsora szokásait is számba veszi.

A Csernák felolvasásának második része a konfirmáció ismertetésével folytatódik. Leírja, hogy „a konfirmáció nálunk is csak a múlt század első felében jött divatba. Egyházmegyénkben még ma is van egyház, hol ez az ünnepély nincs gyakorlatban (Berettyószentmárton). Ahol gyakorlatban van, ott többé-kevésbé a Révész leírása szerint megy végbe.”²⁴ A házasságkötés megáldásánál külön kitér az esküre, amely mint liturgiai elem majd a 1929-es erdélyi liturgiai reform esetében lesz komoly vita tárgya. „Nálunk a történeti fejlődés folyamán eskü maradt meg, amelynek lényege csak az, ami a svájci fogadásban van. Az esküt egy előfóhász, beszéd és ima előzi meg, s a lelkész áldása követ.” Felsorol néhány helyi szokást, majd megállapítja, hogy „van itt tehát minden, a lelkiekből bőven kijut a párnak”. A temetés gyakorlata volt a legváltozatosabb, „pedig a kálvini liturgia szerint éppen ennek kellene a

23 Uo. 515.

24 Csernák Béla 1904. 527.

legegyszerűbbnek lennie. [...] A pompa kedvelő magyar a temetési szertartások között válogathat. Van itt – ugyanis – énekszós, imás, orációs, predikációs, háznál, templomban, sírnál, egy pappal, két pappal, vagy sokkal, kikiséréssel vagy anélkül. Egyházmegyénkben szokásos mindenik. Legáltalánosabb a predikációs. Ezt szereti népünk. Sorrendje: ének, előfohász, ima, textus, predikáció, életrajz-alkalmazás, uri ima, áldás, ének. Azokat alig tekintjük különbségeknek, hogy némely egyházainkban két uri imát mond a lelkész, vagy egyet ugyan, de a predikáció előtt.”²⁵ A felsorolás végezetül az egyházkelés és lelkészbeiktatás liturgiáját mutatja be.

A szokások taglalása után Csernák rátér az elvi konklúziók megfogalmazására. A liturgiátörténet tapasztalata alapján el kell ismerni, hogy jól látta az istentiszteleti egység kérdését. Megállapította, hogy a liturgiai sokféleség a „református egyház characteristicuma”. „De lehetetlen e változatok, árnyalatok mögött minden időben észre nem vennünk az azonos lényeges alkotó részeket, lehetetlen a lényegtelen helyi szokások mellett észre nem vennünk, hogy az evangéliumi szabadság nem szabadosság, mert mindenütt feltalálható a lényegben az egység. Ezen lényeges alkotórészeknek törvényszerű leendő megállapítása, s így mindenütt, mindenben megkövetelése: ez képezi véleményem szerint a zsinat feladatát. És azt hiszem, most már a liturgia sokféle formái egybevetése után, ezeket a lényegi alkotó elemeket nem lesz nehéz megállapítani. [...] Egység az alakban a lényeges alkotórészekben és e részek helyes sorrendjében. E mellett az egyházak és liturgusok szabadsága bátran megállhat.”²⁶

A felolvasás harmadik részében Csernák konkrét javaslatokat és istentiszteleti rendeket fogalmaz meg, ezek ismertetésére itt terjedelmi okok miatt nincs lehetőség. Fontos azonban az az összegezés, amit az egyházmegye lelkészértekezletének javasol: „mondja ki értekezletünk, hogy a liturgiai egység érdekében elegendőnek tartja, hogy ha a zsinat jelen törvényünk 86. §. d. pontja értelmében megállapítja az egyes istentiszteletek, istentiszteleti cselekmények kötelező lényeges alkatrészeit s ezen alkatrészek kívánatos sorrendjét, a helyenként kifejlődött lényeg-

25 Uo. 528.

26 Uo. 528–529.

telen alkotórészek eltörlése magokra a gyülekezetekre bízatik, valamint érintetlenül marad a liturgusok tartalmombeli szabadsága is.”²⁷

A Konvent Liturgiai Bizottsága komolyan vette a feladatát, de a sokszor radikális véleménykülönbségek miatt lassan haladt, néha inkább csak araszolgatott az egységes liturgia kidolgozásával. Azonban ennek a munkának a menetét derékba törte az első világháború, majd a Partium és Erdély elcsatolása.

Az elcsatolt részek liturgiai próbálkozásai²⁸

A Trianoni döntést követően a lassan formálódó Királyhágómelléki és az Erdélyi Református Egyházkerület külön utakon indult el a liturgia megújítását illetően. A szétszabdalt Református Egyház egyházkerületei közül a leghatékonyabbnak a komoly történelmi múltra és ebből fakadó tapasztalatokra támaszkodó Erdélyi Egyházkerület bizonyult. Az 1921. évi egyházkerületi közgyűlés 64. jegyzőkönyvi számú határozata alapján az Igazgatótanács 1921. november 17. ülésén Nagy Károly püspök elnöklése alatt Dr. Makkai Sándor és Dr. Imre Lajos teológiai tanárokból álló háromtagú liturgiai bizottságot jelölt ki, hogy a kiadandó Ágendáskönyv ügyét előkészítse, és arról az Igazgatótanácsnak jelentést tegyen.²⁹ Nagy Károly 1925-ben bekövetkezett halálával a bizottságot az Igazgatótanács átszervezte, vezetője Makkai Sándor püspök lett, Imre Lajos mellé pedig Gönczy Lajost, a Theológiai Fakultás másik gyakorlati teológiai tanárát, és Vásárhelyi János egyházkerületi főjegyzőt kérték fel.³⁰ Az új Ágendáskönyv 1929 tavaszára készült el.³¹

27 Uo. 535. Az akkor érvényes zsinati törvény 86. §. d. pontja szerint a zsinat hatáskörébe csak „az istentisztelet alakjának és rendjének lényeges vonásokban való megállapítása” tartozott.

28 Ennek a résznek a megírásához Emődi András és Pálfi József segítségével jutottam a Királyhágómelléki Egyházkerületet érintő dokumentumokhoz. Ezúton köszönöm meg a segítségüket!

29 *Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvárt 1921. július 2–5 napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. Kolozsvár 1921. 107.; Eredetije Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának levéltárában [A továbbiakban: IgtanLvt], jegyzőkönyvi szám 3480–1921. az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárában [A továbbiakban: EREK Lvt] 3/I. 11/925.

30 IgtanLvt 10968–1926. (EREK Lvt 5/I. 11/925.)

31 *A mi istentiszteletünk*. Szerk. Makkai Sándor. Kolozsvár, 1929.

Az új ágendáskönyv történetéhez hozzátartozik, hogy a Királyhágómelléki Egyházkerület részéről senki sem vett részt az ágendáskönyv szerkesztésében. Mivel a kezdeményezés eleve az erdélyi Igazgatótanácstól indult, nem véletlen, hogy nem találtunk dokumentumot, ami bizonyítaná, hogy Makkaiéknak szándékában állt volna bevonni bárkit is a Királyhágómellékről.³² Létezik ugyan egy 1928. november 28-án iktatott levél, amely szerint az erdélyi Igazgatótanács értesítette Sulyok István püspököt az ágendáskönyv megjelenéséről, és kérte, hogy intézkedjen az ügyben, de semmiféle nyoma nem maradt fenn, hogy a püspök írásban válaszolt volna erre a felkérésre.³³ Mindez sajnos oda vezetett, hogy a Királyhágómelléki Egyházkerület nem volt hajlandó megengedni az új ágendáskönyv használatba vételét a gyülekezeteinek.³⁴

A liturgia megújításának kérdése nemcsak a hivatalos egyházi vezetőséget foglalkoztatta. Gyülekezeti szinten is maradt bizonyítéka annak, hogy a lelkészek, egyházközségek megérettnek érezték az időt a változásra. 1928 júliusában az egyházkerületi rendes közgyűlésen a lugosi presbitérium túlkapására hivatkozva utasította a közgyűlés az egyházközségeket, hogy „*liturgiális dolgokban, tekintettel a szektárius mozgalmakra, felsőbb egyházi hatóságok jóváhagyása nélkül semmiféle változást ne tegyenek.*”³⁵ Hasonlóképpen 1929-ben a májusi közgyűlés a 4. napirendi pontban kéri a zsinatot, hogy a liturgia megújításának ügyét tárgyalja, ugyanakkor „*azonban ismételten figyelmezteti az egyházközségeket, hogy liturgiális dolgokban felsőbb egyházi hatóságok jóváhagyása nélkül változtatást nem tehetnek.*”³⁶

32 Már maga az alcíme is elárulja, hogy milyen körben gondolkodtak az összeállítói: *Az Erdélyi Református Egyház Ágendáskönyve.*

33 IgtanLvt 11185–1928. (EREK Lvt 10/I. 11/925.). Ezúton köszönöm meg Emódi Andrásnak, hogy volt szíves átnézni a Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltárának vonatkozó évekbeli levelezését a válaszlevelet, vagy annak nyomát keresve.

34 Gönczy Lajos, aki a bizottság munkáját, indítékait belső tagként ismerte, értetlenkedve utal erre a tényre: Gönczy Lajos: *i. m.* III.

35 *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Oradea-Nagyváradon 1928. évi július hó 11-ik napján tartott rendes közgyűlésének és bírósági ülésének jegyzőkönyve.* Oradea-Nagyvárad, 1928. [a továbbiakban: KRE közgy. jkv.] 27–28. 6. ügyviteli pont. A lugosi presbitérium az úrvacsorai istentiszteleten változtatott.

36 KRE közgy. jkv. 1929. 34.

1929 tavaszán megjelent *A mi istentiszteletünk* c. ágendás könyv Kolozsváron, és megjelenése után a Királyhágómelléken is felbolydult az egyházi közvélemény, hiszen már nemcsak elvekről, hanem valós tényekről, kész istentiszteleti rendtartásokról, megfogalmazott szövegekről volt szó. Peleskei Sándor szatmárhegyi lelkész a Nagybányai Egyházmegye 1929. július 11-i lelkészi értekezletén tartott előadást az Ágendáskönyvet ismertetve, ez a Kerület hivatalos közlönyében két részben nyomtatásban is megjelent.³⁷ A közel három évtizedes liturgiai megújulási mozgalom és az egység kapcsán megállapítja, hogy „*annak a lehetősége, hogy új liturgiánk minden magyar nyelvű gyülekezetben egyforma legyen, országhatárokkal való szétszórattatásunk miatt elmúlt, [...] ennek bizonyosága a ma már megjelent két ágendáskönyv: a magyarországi és az erdélyi.*”³⁸ Mivel a történelmi helyzet Erdélyhez kapcsolta a határon innen maradt részeket is, biztosra veszi, hogy a zsinat az erdélyi ágendáskönyvet fogja kötelezővé tenni, és ehhez két megjegyzést fűz. Elsőnek azt, hogy az Erdélyi Egyházkerület várhatott volna az ágendáskönyv kiadásával, „*eszébe véve, hogy más juhái is vannak az Úrnak, akikre nézve szintén égető kérdés az új liturgia ügye*”. Másodsorban azt javasolja, hogy az egyházmegyének és az egész Királyhágómelléki Egyházkerületnek „*erőteljesen kell a szavukat hallatni*”, hogy az elkövetkezendőkben rájuk vonatkozó döntés a megkérdésük nélkül ne történhessen, és ha van valami az ágendáskönyvben, ami nem felel meg a királyhágómellékieknek, a végső zsinati döntés előtt kijavítható. Az Egyetemes Konvent 44/1904-es határozatára utalva, – amely kimondta, hogy új elemek csak abban az esetben vehetők be a liturgiába, ha azok „*sem istentiszteleti alapelveinkkel, sem liturgiánk történelmi jellegével nem ellenkeznek, emellett építők és nagyobb rázkódtatások nélkül vihetők keresztül*” –, megállapítja, hogy az új ágendáskönyv esetében ez „*nem így van*”.³⁹ Peleskei előadásából kiérződik az a sértődöttség, amely az egész egyházkerületet jellemezhet, amiatt, hogy az ágendáskönyv szerkesztői kihagyták a királyhágómellékieket az előkészítő munkálatokból, és most rájuk akarják erőltetni

37 Peleskei Sándor: *A mi Istentiszteletünk*. Reformátusok Lapja. III. (1929). 387–388, 400–402.

38 1927-ben jelent meg Budapesten a Ravasz László által szerkesztett ágendás könyv. Lásd a 16. lábjegyzetet.

39 Peleskei Sándor: *i. m.* 388.

a kész liturgiát. Másrészt pedig megfigyelhető az a szintén általánosnak vélhető tendencia, hogy Peleskei fél szemmel még mindig Magyarország felé kacsingat, hivatkozási pontokat keresve a Konventre és a Ravasz-féle ágendáskönyvre tett utalásokkal.

Egy másik, liturgiát érintő írás is megjelent 1929 májusában a Reformátusok Lapjában, név nélkül, de valószínűleg a főszerkesztő, Debreczeni István tollából, amely a magyarországi reformátusok zsinatával foglalkozik. „Romániában a zsinat küszöbön állván” ismerteti röviden a Ravasz-féle ágendáskönyv kapcsán megvitatott kérdéseket, ill. megjegyzi, hogy Magyarországon az új rendtartás 1931. január 1-i hatállyal lép érvénybe.⁴⁰

Sajnos az erdélyi ágendáskönyv fogadtatása nemcsak a királyhágómel léki lelkészek esetében volt visszás. Az erdélyi egyházmegyék sem fogadták el egyhangúan, bevezetése számost akadályba ütközött. A királyhágómel léki egyházmegyék közül a nagybányai még a megjelenése évében úgy határozott, hogy a magyarországi liturgiát kívánja bevezetni. A nagyszalon-tai egyházközség is ezzel a felterjesztéssel kereste meg a közgyűlést, így mindkét határozat a zsinat elé került.⁴¹ Érdekes, hogy minden javaslat, határozat az egység jegyében fogant. Amikor a közgyűlés végül 1932 májusában összegzi az egyházmegyéktől beérkezett véleményeket és döntéseket, szintén az *egységes liturgia* tárgyában teszik. Így nem csoda, ha az esperesi kar értekezletének és az egyházmegyei közgyűléseknek javaslatai alapján a közgyűlés a magyarországi liturgia elfogadását javasolta a zsinatnak: „A romániai reformátusok zsinata fogadja el lényegében és főbb vonásaiban a magyarországi reformátusok zsinata által elfogadott istentiszteleti szertartást, hogy a lelki egység ezáltal külsőleg is kifejezésre jusson és az istentiszteleti szertartás minden magyar református egyházban egységes legyen.”⁴² A következőkben több változást is javasol az istentiszteletek körülményeire és elemeire nézve. Egyik legérdekesebb ezek közül a házasságkötés megáldásának liturgiájához fűzött javaslat, amely szerint „az eskü szövegéből a „vele megelégsem, vele szentül élek” *elhagyandó*”.⁴³

40 [Debreczeni István]: *Liturgia és lelkészválasztási törvény*. Reformátusok Lapja III. (1929). 323–324.

41 *KRE közgy. jkv.* 1930. 65. 249. szám.

42 *KRE közgy. jkv.* 1932. 70. 78. napirendi pont.

43 *KRE közgy. jkv.* 1932. 71. Ez a változtatás az 1933-ban bevezetett istentiszteleti rendtartásba végül nem került bele.

1929-ben a zsinatnak nem sikerült dűlőre jutnia a liturgia megújítása ügyében. Függetlenül maradt a kérdés, mert a zsinati atyák véleménye megoszlott, hogy volt-e joga a zsinatnak egy 1921-es igazgatótanácsi megbízás alapján változtatni a liturgián? A döntésképtelenség miatt végül Makkai Sándor püspök a zsinati elnökség nevében bejelentette, hogy a témát a napirendről leveszik, de az Igazgatótanács intézkedéseit érvényben hagyja.⁴⁴ A zsinat aztán három év múlva tárgyalta újra a kérdést, és az 1932/378-as számú rendelkezésével 1933. január elseji hatállyal kötelezővé tette az Ágendáskönyvet, azzal a megengedéssel, hogy a megadott dátumig minden gyülekezet köteles választani a magyarországi és erdélyi istentiszteleti rendtartás között, és bevezetni a választottat. Addigra viszont már komoly liturgiai szabadosság terjedt el az egyházban. A Királyhágómelléki Egyházkerület nem tett eleget a zsinat rendelkezésének, hanem a korábbi közgyűlési határozatokra hivatkozva az 1933. májusában tartott közgyűlésének 14. számú határozatában külön utasítást adott ki, amelyben kisebb változtatásokkal a magyarországi istentiszteleti rendtartás kötelező bevezetését rendelte el.⁴⁵ „A Királyhágómelléki ref. egyházkerület az egyházközségek és egyházmegyék meghallgatása után úgy a 249/1929., valamint a 79/1932. sz. közgyűlési határozatában kimondotta, hogy a lelki egység külsőleg kifejezésre juttatása céljából ugyanolyan istentiszteleti rendtartást óhajt bevezettetni a kötelekébe tartozó egyházközségekben, amilyen a magyarországi testvér református egyházközségekben életbe lépett. Egyházkerületünk álláspontját a Zsinat honorálta, midőn a rendtartásba a magyarországi formát is beiktatta.”⁴⁶ Az Utasítás 48 oldalnyi terjedelemben adja a Csernák Béla által összeállított és az Esperesi Kar által

44 A királyhágómellékieknek Debreceni István számolt be a hivatalos közlönyben: *Az új liturgia ügye az erdélyi egyházkerület közgyűlésén.* Reformátusok Lapja III. (1929). 653–655.

45 Meg is kapta az erdélyiek részéről a kritikát: „A királyhágómelléki egyházkerület legutóbb tartott közgyűlése alkalmával figyelmen kívül hagyva a zsinat intézkedését, az egész egyházkerületben egységesen a II-ik forma bevezetését rendelte el, kizárva így a presbyteriumokat a zsinat által részükre biztosított döntés jogáról.” V.ö.: Két kérdés. Református Szemle XXV. (1933) 248.

46 *Utasítás a romániai magyar református egyház istentiszteleti rendtartásához. Kiadta a Királyhágómelléki Református Egyházkerület Nagyváradon, 1933. évi május hó 23-ik napján tartott közgyűlésének 14-ik számú határozatával. Összeállította Csernák Béla egyházkerületi főjegyző. Oradea-Nagyvárad 1933. [2].*

átnézett útmutatásokat. Csernák egy későbbi írásában megindokolta az *Utasítás* összeállításának szükségességét, ami abból fakadt, hogy a magyarországi ágendáskönyvhöz, amit használni tudtak volna, nem juthattak hozzá, az erdélyi pedig nem felelt meg az elfogadott rendtartásnak.⁴⁷ Valószínű, hogy az ügy elhúzódása miatt, és a körülötte kialakult viták hatására a lelkési kar továbbra is az évszázadok alatt jól begyakorolt „*liturgiai szép szabadsággal*” szolgált tovább.

Elmaradt hát a liturgiai egység, ami ha már nem valósulhatott meg a Kárpát-medencei Magyar Református Egyházban, megvalósulhatott volna az elcsatolt Romániai Református Egyház keretében. De a történet itt nem ért véget, a patvarkodás sajtóvita formájában folytatódott, ami elég világos képet ad a két egyházkerület közötti feszültségről. Az Erdélyi Egyházkerület részéről páran ugyanis a Királyhágómelléket tették meg bűnbaknak, aki miatt a liturgiareform meghiúsult. Ennek nyilvánosan Tavaszgy Sándor és Imre Lajos teológiai tanárok adtak hangot Az Út-ban és a Kálvinista Világban megjelent cikkeikben.⁴⁸ Imre Lajos, aki az Ágendáskönyvet összeállító bizottságnak is tagja volt, keserűen és élesen fogalmaz: „*A zsinati határozat kihirdetésével sok helyen megújult az a szomorú harc, ami a liturgia kérdésében már egyszer megívátott s új állásfoglalásra s ezzel újabb izgalmakra kényszerítették az egyes egyházközsegek, olyanok is, melyek már egyszer, talán ellenkezve, de végül is belenyugodtak az új, erdélyi liturgia elfogadásába. S ennek az újabb állásfoglalásnak az a szomorú következménye lett, hogy jelenleg az erdélyi és királyhágómelléki forma legalább is egyenlő arányban van képviselve az egyházközsegekben az erdélyi kerületben s van egyházmegye, ahol csak három helyen van az erdélyi forma elfogadva. A királyhágómelléki, vagyis magyarországi, esetlen, félreformátus, megalkuvó forma tehát győzött az igazi református erdélyi forma felett. Ebben a győzelemben ismét nem a református, evangéliumi szempontok, hanem a hamis egység csalóka érve, az a minden komoly dolgot tönkretévő „gyakorlat” érve győzött, amit olyan gyakran és olyan szívesen állítanak oda néha vezető egyházi férfaink is a komoly elvi követelések ellen: „elismerjük*

47 Csernák Béla: *A liturgia kérdéséhez*. Reformátusok Lapja, VII (1933). 377–379.

48 Tavaszgy Sándor: *A liturgiai reform bukása*. Kálvinista Világ VII. (1933). 68–69.; Imre Lajos: *A liturgiai reform bukása*. Az Út XV. (1933). 76–78.

a követelés ideális voltát, de a gyakorlatban...” Itt legalább láthatjuk, hogy ez a „de a gyakorlatban...” mit jelent. [...] De ebben is, mint az egyházfegyelem kérdésében s mint még egy pár kérdésben, amit később látni fogunk, szomorú, megdöbbentő szimptomája mutatkozik egyházunk jelen élete egy súlyos veszedelmének, annak, hogy a theologiai, hitvallási szempontok helyett szervezeti szempontok domborodnak ki, szervezeti szempontok szerint nézzük az egyház életének és munkájának kérdéseit. Ahelyett a kérdés helyett: mit követel tőlünk Isten Igéje, mit követel református theologiai tanításunk, mit követel egyházunk belső, lelki életének irányítása egész lelkészt s egyházi közgondolkodásunk számára, a kérdés ez: mit lehet megvalósítani, mit követel a gyakorlati élet, s elfeledjük, hogy az Isten követelése mindig az ellenkezője annak, amit az úgynevezett gyakorlati, megalkuvó élet követel.”⁴⁹

Tavaszy Sándor még tovább megy, amikor az erdélyi esperesek megosztó hozzáállásának ostromozása után a Királyhágómelléken is elveri a port: *„vajjon megéri-e a királyhágómelléki egyházkerülettel való unió azt a nagy áldozatot, amit a velük szemben tanúsított megértés és „udvariasság” címén hozunk, a tiszta református elvek kárára? Vajjon szabad-e nekünk ezeket a címleteket alkalmazni akkor, amikor nagy igazságokat kell érvényesítenünk? Az előjelek szerint ugyanezen címek alatt, el fogjuk veszíteni az egyházfegyelemben tanúsítandó tiszta református álláspontot is!”⁵⁰*

A Királyhágómellék részéről nem maradt el a gyors válasz a fenti vádakra. A Reformátusok Lapjának június 20-i számában egymást követve két írás is megjelent válaszként a professzorok cikkeire, az első név nélkül, a második Debreczeni István főszerkesztő, belmissziói előadó tollából.⁵¹ Az első cikk írója kimért hangnemben felrója, hogy az erdélyi Ágendáskönyvnek már a címéből (pontosabban alcíméből) is kiderül, hogy *„csak az erdélyi egyházkerületnek, és nem a romániai református egyháznak készült.”* Utal Tavasz Sándor írására, kifejti, hogy a királyhágómellékieket kész tények elé állították a zsinat előtt, ott viszont nem az udvariasság

49 Imre Lajos: *i. m.* 76–77. Imre Lajos eredeti kiemeléseit mellőztem, helyette a téma kapcsán fontos mondatot emeltem ki.

50 Tavasz Sándor: *i. m.* 69.

51 *Pár szó I. L. és T. S. cikkéhez.* Reformátusok Lapja, VII (1933). 205–207.; Debreczeni István: *A liturgiai reform bukása.* U. o. 208–212.

szólalt meg, hanem elvi okoknak adtak hangot, és az unió sem a liturgia terén hozott vélt áldozatnak a függvénye, hanem az 1881-es debreceni zsinaton hivatalosan is kimondott református egység következménye.⁵²

Debreceni István cikke kíméletlenebb hangnemben reagál az erdélyiek írásaira, kimondva, hogy az erdélyi liturgia nem a zsinaton, és nem a királyhágómellékiek döntésén bukott meg, hanem már 1929-ben, amikor hibásan, rossz szempontok szerint szerkesztették, majd az erdélyi egyházi közvélemény buktatta meg, „*pedig akkor még a királyhágómelléki területben senki sem foglalkozott vele*”. Summás megállapítással zárja a részletes indoklásokkal teli cikkét: „*ezért az egyharmadért (ti. azokért az egyházközségekért, akik bevezették az erdélyi liturgiát, lásd fentebb Imre Lajos írását) nagyon kár volt az egyetemes magyar református egyház liturgiális egységét megbontani.*”⁵³ Mindkét válaszoló fájjalja a cikkekben megnyilvánuló fölényeskedést, lekicsinylést, és az egyházkerületet bántó hangnemet. A replikákra tudomásunk szerint válasz nem érkezett.

Vásárhelyi János erdélyi püspök ágendáskönyve

Az 1929-es liturgiareform záróakkordjának tekinthető, hogy 1950-ben Vásárhelyi János erdélyi püspök, aki tagja volt az 1929-es ágendáskönyv szerkesztő bizottságának, egy újabb ágendáskönyvet jelentetett meg.⁵⁴ Ebben, az előszó szerint „*a zsinati határozat által előírt kívánalmakhoz szorosabban ragaszkodott.*”⁵⁵ A kötet szerkesztésében követi az 1929-es Ágendáskönyvet, „*kisebb változtatásokkal és több hibával*”,⁵⁶ kiegészítve az ún. „*vasárnapi istentisztelet*” B. változatával.⁵⁷ Bár ez a ki-

52 *Pár szó...* 206.

53 Debreczeni István 1933: 2011.

54 *Református ágendás könyv. Írta és összeállította Vásárhelyi János püspök. A Református Egyház Iratterjesztése, Cluj-Kolozsvár 1950.*; Történetére nézve lásd: Kurta József: *Vásárhelyi János és az erdélyi református liturgia ügye. = Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok.* Szerk. Kolumbán Vilmos. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 27. 2020. Megjelenés alatt.

55 *Református ágendás könyv* 5.

56 Kozma Zsolt: *Liturgika. Egyetemi jegyzet.* Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2000, 28.

57 *Református ágendás könyv* 47, 51.

egészítés a királyhágómellékiekre nézve történt, sajnos a kötet szerkesztéséből ők újra kimaradtak, annak ellenére, hogy az összeállítás szándéka – és alcíme – szerint „*a Román Népköztársaságban levő Magyar Református Egyház istentiszteleti rendtartása*” kívánt lenni.⁵⁸ Vásárhelyi a könyv teljes anyagát egyedül írta és állította össze, csak a már kész anyagot lektorálta egy általa felkért bizottság. Ennek a bizottságnak tagja volt László Dezső generális direktor, Deák Ferenc lelkész, valamint Borbáth Dániel, Geréb Pál, Horváth Jenő, Nagy József teológiai tanárok.⁵⁹ Egyikük sem volt királyhágómelléki. Gönczy Lajos teológiai tanár, akit kétség nélkül nevezhetünk a 20. századi erdélyi teológia liturgia-szakértőjének, későbbi önéletírásában így emlékezett erről: „... *helytelennek tartom, hogy pld. sem az énekeskönyv, sem az ágendáskönyv kiadásakor nem próbált meg a másik kerülettel egyeztetni, és vele együtt, az ő kívánásainak szem előtt tartásával készíteni el az új kiadást.*”⁶⁰

Vásárhelyi ágendáskönyve liturgikai szempontból nagyon sok kívánivalót hagy maga után, de legalább megoldotta az ágendáskönyv-hiány problémáját. A kiadás történetéhez hozzátartozik, hogy a liturgia-kérdés megoldatlansága miatt a királyhágómelléki egyházközségek zöme még ma is ezt a kiadványt használja.

Megadni a császárnak, ami a császáré

A '30-as évek második felében megszorodtak a román hatóságok visszaélései. 1937 februárjában állami rendelkezés tiltotta meg a belmissziói munkát.⁶¹ A hatóságok rosszindulatú akadékoskodásai a református egyház istentiszteleti életét is elérték. Sok egyházközségben semmilyen templomon kívüli esemény megrendezését nem engedélyezték, néhol pedig még a templomban is megtiltották a rendezvények tartását. 1940. november 22-én az egyházkerület lelkészértekezletének közgyűlésén tárgyalták ezeket a sérelmeket, „*amelyeket azáltal szenvedtek, hogy*

58 A „*Magyar Református Egyház*” elnevezés itt jószándékú eufémizmus, ezt a nevet a későbbiekben sem volt lehetősége viselni a Romániai Református Egyháznak.

59 *Református ágendás könyv* 6.; *Református Szemle* XLV. (1950). 116, 234–235.

60 Gönczy Lajos: *Önéletírás*. Gépirat. Kolozsvár, é.n. 295–296.

61 Molnár János: *i. m.* 88–89.

*a hatóságok rendeleteket adnak számukra istentiszteleti cselekmények végzésére, sőt mikor és hogyan végzésére is. Ezek a rendeletek pedig hitelveinkkel ellenkező istentiszteleti cselekményekre kényszerítik lelkeszeinket és az E.T.I. tc. 143. § e) pontjának és a lelkészi eskünek megszegésére.*⁶² A november 23-i egyházkerületi közgyűlés kijelentette, hogy a lelképásztorok a világi felsőbb hatóságoknak csak igazságszolgáltatási vagy közigazgatási ügyekben kötelesek engedelmessé válni, „*a kultuszunkban és liturgiális ügyekben egyedül csak egyházi főhatóságunk rendelkezhetik.*”⁶³ A kerületi közgyűlés kérte az egyházi elnökséget, hogy pontos adatokkal memorandumot készítve jogorvoslást kérjen a román kormánytól. A döntés végkifejletéről nincsen tudomásunk.

Az idők és az események haladtával az állapotok csak romlottak, majd az 1948-ban a megváltoztatott vallásügyi törvény miatt, október 24–27. között Kolozsváron újra összehívták a zsinatot.⁶⁴ A Református Szemlében közölt beszámoló alapján az Erdélyi Egyházkerületben az esperesi kar a zsinatra való tekintettel már korábban foglalkozott az ágendáskönyv kérdésével is, ezen belül az állami ünnepeken tartandó istentiszteletek kérdésével. A zsinati elnökségnek az októberi előkészítő ülésén kimondták, hogy a zsinat missziói-nevelői-liturgiái bizottsága hivatott a liturgia témakörébe eső kérdéseket megvizsgálni és a zsinat elé javaslatot terjeszteni. A bizottság tagjai László Dezső, Maksay Albert, Borbáth Dániel, Nagy Zoltán volt az Erdélyi, Debreczeni István, Molnár Károly és Nagy Zoltán volt a nagyváradi kerületből.⁶⁵ A bizottság elnöke Maksay Albert teológiai tanár volt. Az elkészült javaslatokat az idő rövidsége miatt nem nyomtatták ki, és ugyanezzel az indokkal az egyházmegyék véleményét sem kérték ki. Az októberi zsinaton végül két fontos, liturgiát érintő mozzanat történt. Elsőként módosították az istentiszteleti rendtartást az állami ünnepen tartandó istentisztelet liturgiájával.⁶⁶ A

62 KRE közgy. jkv. 1940. 63. 46. szám.

63 U. o. 63.

64 Molnár János: *A Nagyváradi (Királyhágómelléki) Református Egyházkerület története 1944–1989*. Nagyvárad, 2001. 54–55, 58–60.

65 Tőkés István: *Püspöki szék, igazgatótanácsai és zsinat-elnökségi ülés*. Református Szemle XLIII. (1948). 516.

66 Zsinati jegyzőkönyv, negyedik ülés, 1948. október 27. 124. §. Református Szemle XLIII. (1948). 689.; Az 1950-es ágendáskönyv az alkalmi istentiszteletek sorába sorolja az „*állami élet ünnepi alkalmain*” tartandó istentiszteletet, és egy könyörgéses

módosításról szóló 9104–1948. III. számú körlevelet a hivatalos egyházi közlöny 1949. első száma közölte.⁶⁷ Emellett létrehozták az állandó liturgia-ügyi bizottságot, az alábbi tagokkal: Dr. Gönczy Lajos, Daróczi Ferenc, Maksay Albert, Jakab Viktor, Papp László, Kalmár István.⁶⁸

„Az evangélium búvópatakos útja” 1950–1989

A Tótkés István könyvéből vett idézet jellemzi az 1950 utáni belmissziói állapotokat.⁶⁹ Ebből az időszakból nem ismerünk jelentősebb, az egyházkerület istentiszteleti életét érintő dokumentumokat. A beszűkült egyházi élet kapcsán viszont sok történet kering, és sok tény maradt fenn. Lehetne írni arról, hogy 1960-ban a Püspöki Hivatal telefonon utasította az egyházmegyéket, hogy amíg az állami mozgósítási és vetési munka időszaka tart, a lelképászorok az állami tisztviselőkkel együtt minden nap vegyenek részt a lakosság mozgósításában, és „*a vasárnapi istentiszteletet reggel 9 órára fejezzék be, és hívják fel a híveket (talán a figyelmüket?), hogy jó lelkiismerettel és buzgó szívvel induljanak istentisztelet után a mezőre.*”⁷⁰ Vagy arról, hogy egyre fogytak a templomban járó hívek, sok helyen olyannyira, hogy elmaradt a vasárnap délutáni istentisztelet (a Temesvári Egyházmegyében 1969-ben a 31 egyházközségből 11-ben), vagy más templomi alkalom. Vagy arról, hogy 1983. december 2-án Papp László püspök 1266/1983. sz. rendeletében az energiatakarékosság jegyében ismét megváltoztatta az istentiszteletek idejét: „*... vasárnap, hétköznap, ünnepnap az istentisztelet legkésőbb 4 órakor befejezendő. Kivétel az anyáknapja, reformáció, karácsony, óesztendő [...] és a házasságkötés alkalmai.*” Ugyanakkor felére csökkentette a templomi világítótestek számát, ill. megtiltotta a harangok, orgonák villamos árammal való működtetését, az elektromos fűtőtestek használatát a templomban.⁷¹ Azonban ezek a korjelenségek csak árnyalják azt a képet, hogy a liturgia terén

liturgiát közöl egy imádság-mintával. *Református ágendás könyv* 11. 177–178.

67 Református Szemle XLIV. (1949). 53.

68 Uo. 690–691.

69 Tótkés István: *A romániai magyar református egyház élete 1944–1989*. Kolozsvár, 2014. 143. 155–160.

70 Molnár János 2001. 127–128.

71 Uo. 274.

jelentősebb változás nem történt, mert nem történhetett. Ahol igényes és elhívását komolyan vevő lelkész szolgált, ott a templomi szolgálat is igényes volt, a lehetőségeknek megfelelően. Ahol pedig nem, ott továbbra is érvényesült a többször emlegetett „*liturgiai szép szabadság*”.

Összefoglalás

Valójában, ha igazán átfogó képet szeretnénk kapni egy egyházttest istentiszteleti életéről, akkor nem elég csak a levéltári és könyvtári dokumentumok kimondottan liturgiai vonatkozású adatait feldolgozni. Ki kell térni az énekeskönyv és a gyülekezeti éneklés, a templomi imádság, és az igehirdetés kérdésére is, a templomba járók számának statisztikai adataira, vagyis mindenre, ami az istentiszteleti élet összességét adja. Erre sajnos nekünk ekkora terjedelemben nem volt lehetőségünk, ezért meg kell elégednünk azzal a képpel, amit a feldolgozott adatok nyújtanak. A Királyhágómelléki Református Egyházkerület a megalakulásának első tíz évében a szervezeti viszontagságok között nem foglalkozott a liturgia kérdésével. Később, annak ellenére, hogy a zsinat által szervezeti egységben az Erdélyi Egyházkerülettel volt, az egykori, 1881-es debreceni zsinat által kimondott református unió jegyében a magyarországi liturgia mellett voksolt. Azonban a dokumentumokból az is kiderül, hogy a döntés mögött nemcsak teológiai és liturgikai érvek álltak, hanem egyházpolitikai szempontok és emberi gyarlóság is.⁷² A későbbiekben a liturgia megújításának kérdése nem került elő.

A kultusz eszményisége, szentsége sajnos nem izzik át az egyházkerületnek a liturgiátörténetén. Viszont a hivatalos álláspontok, döntések, és egyáltalán az intézmények mögött személyek és egyéni életek vannak, akiknek a hitét, szolgálatát és hozzáállását nem tudjuk mérni, tanulmányokba foglalni. Ezért hisszük, hogy annak ellenére, hogy a fennmaradt és elérhető adatok által megrajzolt kép gyarló és hiányos, Isten igéje és Lelke által minden körülmény között munkálkodott a gyülekezetekben.

⁷² Pedig a Gönczy Lajos, Imre Lajos, Makkai Sándor neve által fémjelzett erdélyi liturgiáról részrehajlás nélkül megállapítható, hogy elviekben megalapozottabb, mint a magyarországi forma.